

В. В. Муж

Львівський державний університет внутрішніх справ,
аспірант кафедри теорії та історії держави і права

СОЦІАЛЬНІ УМОВИ ФОРМУВАННЯ КОЛЕКТИВНОЇ ПРАВОСВІДОМОСТІ

© Муж В. В., 2015

Стаття присвячена дослідженню впливів детермінант середовища на формування колективної правосвідомості.

Здійснено аналіз основних детермінант середовища, до яких віднесено культуру, клас та сім'ю.

Доходимо висновку, що на правосвідомості особи відображаються особливості, притаманні їй як представнику певної культури, класу чи члену окремої сім'ї.

Ключові слова: правова культура, правова норма, правова поведінка, правосвідомість, соціальна група, суспільство.

В. В. Муж

СОЦИАЛЬНЫЕ УСЛОВИЯ ФОРМИРОВАНИЯ КОЛЕКТИВНОГО ПРАВОСОЗНАНИЯ

Статья посвящена исследованию влиянию детерминант среды на формирование коллективного правосознания.

Осуществлен анализ главных детерминант, к которым авторы отнесли культуру, класс и семью. Также проанализировано психологические факторы, которые образуются на правосознании индивида как члена социальной группы.

Установлено, что социальные структуры наносят определенное давление на лицо, провоцируя, как правило, поведение отклонения от общепринятых правил. Однако, важным инструментом, что позволяет избежать этих негативных проявлений, выступает правовое воспитание и правовая культура, что отражаются на правосознании общества. Внедрение мероприятий правового воспитания, повышения уровня правовой культуры, правового сознания, даст возможность осознать его представителям основные правовые ценности, без которых невозможно их социальное развитие.

Приходим к выводу, что на правосознании индивида отображаются определенные особенности, которые свойственны ему как представителю определенной культуры, класса или члену отдельной семьи. При чем, правосознание выступает в качестве механизма социальной адаптации лица. Формирует идеи реформирования правовой жизни общества.

Ключевые слова: правовая культура, правовая норма, правовое поведение, правосознание, социальная группа, общество.

V. V. Muzh

SOCIAL CIRCUMSTANCES OF FORMATION OF COLLECTIVE LEGAL CONSCIOUSNESS

The article is devoted to the study the influence of the determinants of environment on the formation of a collective legal consciousness.

The authors analyses the main determinants such as culture, class, family and also the psychological factors that appear in the consciousness of the individual as a member of a social group.

It is established that social structures can put pressure causes the deviant behaviour from the accepted norms of some individuals. However, an important tool that allows you to avoid these negative manifestations that are legal education and legal culture that affect the consciousness of society. Implementation of measures of legal education improves the level of legal culture and legal consciousness, will give the opportunity to realize representatives basic legal values, which are essential for their social development.

We come to the conclusion that the consciousness of the individual displays certain characteristics that are peculiar to him as the representative of a certain culture, class, or member of a certain family.

The sense of justice acts as a mechanism of social adaptation of the person. Creates the idea of reforming the legal life of society.

Key words: legal culture, legal norm, legal behaviour, legal awareness, social group, society

Постановка завдання. Навколишнє середовище здійснює безпосередній вплив на формування індивідуальних якостей особи. При чому, говорячи про середовище, напрошується його розуміння як чогось кількісного, об'ємного за своєю природою, тобто необмеженого однією структурною одиницею. Тому, доцільно проаналізувати соціальні детермінанти середовища, що мають колективний характер, відображаються на правосвідомості особи, відносять її (особу) до певної групи чи ідентифікують у суспільстві, світі загалом. Своєю чергою, від правосвідомості особи, групи чи суспільства залежить стан дотримання правопорядку, законності, тобто нормальне функціонування держави та суспільства.

Мета статті. Дослідити соціальні умови формування колективної правосвідомості.

Аналіз досліджень. Проблема правосвідомості приділено сьогодні значну увагу з боку широкого кола науковців. Зокрема, питаннями її структури, функціями та умовами формування займалися такі вчені, як Ю. Дмитрієнко, Ю. Калиновський, М. Козюбра, С. Кравченко, А. Колодій, П. Рабінович, О. Скакун, С. Сливка, М. Цимбалюк та інші.

Утім, сучасні дослідження явища правосвідомості зосереджені, здебільшого, на індивідуальних характеристиках особистості, зокрема її професійних якостях. Тому віднайти глобальних останніх досліджень з питань виокремлення соціальних чинників та умов формування саме колективної правосвідомості нам не вдалося.

Виклад основного матеріалу. Становлення особистості не відбувається в умовах цілковитої ізоляваності. Спершу людина набуває знань і настанов у сім'ї, або середовищі, яке її замінює, згодом школі, навчальному закладі, трудовій організації тощо. Як бачимо, суспільство унеможливує формування особистості в ізольованому стані, а намагається нав'язати закріплені ним ідеали на всіх стадіях людського розвитку.

Перебування особи в будь-якому колективі зумовлюється жертвуванням нею частини своїх поглядів і внутрішніх переконань на благо групових, з метою задоволення, захисту інших, якоюсь мірою важливіших для неї інтересів. У цій тезі можна провести аналогію з теоріями походження держави і місце свободи особистості, де особа віддає частину своїх прав (свобод) задля охорони на її думку цінніших, об'єднуючись у відповідну організацію суспільних відносин (Руссо, Гоббс, Локк та ін.).

До детермінант середовища належать впливи, які роблять нас схожими один на одного, а також впливи, які роблять нас унікальними. Одним із важливих детермінантів середовища особистості є досвід людини, пов'язаний з її приналежністю до певної культури, Кожна культура має свої власні інституціоналізовані і санкціоновані паттерни (від англ. – "pattern", у цьому тексті вказує на повторюваності і закономірності, що присутні в психіці і поведінці людини) поведінки, ритуалів і вірувань, які передаються через навчання. Це означає, що більшість представників цієї культури володітимуть певними загальними особистісними характеристиками. Тому ми часто не

підозрюємо про культурні впливи доти, доки не вступимо в контакт з носіями іншої культури, які по-іншому дивляться на світ і, можливо, кидають виклик поглядам, прийнятним для нашої культури. Саме тому, що ми приймаємо вплив культури як зрозумілий факт, він пронизує, по суті, всі аспекти нашого існування – те, як ми визначаємо наші потреби і способи їх задоволення, наші переживання різних емоцій, і те, як ми виражаємо їх, наші відносини з другими людьми і з самим собою [1, с. 42-43].

Будь-який волюнтаризм характеризує ступінь цивілізації цього суспільства, а цивілізація – це продукт культури. Тобто є підстави вважати, що так чи інакше множина культур є необхідною і достатньою умовою формування правосвідомості. Це означає, що у правосвідомості відображаються всі культурні тенденції. У кожному структурному елементі культурні прояви дають можливість накреслити перспективу розвитку культури суспільства, які потрібно врегулювати правовими нормами. Іншими словами, для правосвідомості важливу роль відіграє культурологічна концепція, своєрідна позиція і вироблена лінія функціонування культури у свідомості [2, с. 51].

Отже, правова культура як форма (різновид) культури загалом, виражає акумульовані в суспільстві юридичні способи, засоби для задоволення потреб особи, тобто через історично сформовані правові норми. До того ж, вона пронизує свідомість уявленням про право, тим самим формуючи емоційні складові його усвідомлення.

Проте, в разі констатації суб'єктом невідповідності культивованих правових засад суспільним реаліям та їхньої неефективності в плані реалізації ідеї справедливості, ці засади навряд чи стануть основою його правосвідомості, “фундаментальний вакуум” якої робить її відкритою для псевдоправових смислів. Тим більше, що гуманістичний зміст права може сприйматися індивідуальною свідомістю лише настільки, наскільки органічно “вписується” згаданий вище буттєвий мікросоціум суб'єкта в загал людської культури, а бажана гармонія “загального” та “особливого” тут спостерігається далеко не завжди. Очевидно, передусім із цих причин поряд з тенденцією до автономізації правосвідомості в умовах демократичних перетворень та розвитку інститутів громадянського суспільства людство, нерідко стикається з проявами гетерономії, правового нігілізму й трансгресивності [3, с. 24].

Хоча певні паттерни поведінки складаються завдяки впливам, яких зазнають усі представники цієї культури, однак існують й інші паттерни, що виникають внаслідок приналежності до певного соціального класу. В особистості індивіда мало що можна зрозуміти без звернення до соціального класу, до якого належить така людина. Класовий фактор визначає статус індивіда, ті ролі, які він виконує в суспільстві, обов'язки, які на себе приймає, і привілеї, якими користується. Цей фактор впливає на те, як індивід сприймає себе і як він сприймає представників інших класів, а також на те, як людина заробляє і витрачає гроші. Подібно культурним факторам, класові фактори здійснюють вплив на те, як людина визначає ситуацію і як реагує на неї [1, с. 43].

Безумовно, правові ситуації, з якими стикається індивід, та шляхи, обрані ним для їхнього подолання, вступають у залежність від соціального класу, до якого він належить. У його свідомості відображаються типові настанови вирішення такої ситуації, які характерні для представників його класу. Фінансова спроможність особи тут виступає ключовим елементом розв'язання конфліктної правової дилеми, оскільки в представників заможного класу в умовах сучасного середовища є більші можливості здобути освіту (правову), а також скористатися допомогою адвокатів чи інших платних фахівців у галузі права. На рівні правосвідомості такий стан речей, призводить до володіння кращими правовими знаннями, а також використання усіх можливих законних способів реалізації чи поновлення своїх прав. Проте, у такої особи може сформуватися деформоване усвідомлення цінності права через фінансову можливість оплати юридичних послуг, розуміння їх недоступності для неплатоспроможних верств населення, що викликано бажаним результатом без проведення реальної юридичної оцінки ситуації, не говорячи вже про корупційну складову. Звісно, якщо розглядати ідеальний стан речей, спробувавши частково змодельовати суспільство з “ідеальним” рівнем правосвідомості, то ознаки, що ґрунтуються на фінансовому елементі, відходять на задній план. У такому суспільстві, розуміючи важливість розвитку правосвідомості його членів, створюються рівні умови чи можливості до отримання правової освіти. Діє, тобто реалізований належним чином (не тільки закріплений), конституційний принцип доступу усіх до

справедливого правосуддя, безоплатної правової допомоги. Вже на етапі виникнення конфліктних юридичних ситуацій, суб'єкти її створення, усвідомлюючи важливість дотримання правових норм, знаходять правовий шлях їх вирішення, не завдаючи шкоди суспільним інтересам тощо.

Крім подібності поведінки людей, детермінованої такими факторами, як приналежність до одної культури і до одного класу, фактори середовища визначають і значний різновид особистісного функціонування в середині цього класу і культури. Один із важливіших факторів середовища – це вплив сім'ї. Будь-який паттерн батьківської поведінки позначається на розвитку особистості дитини. Батьки впливають на поведінку своїх дітей трьома основними способами: 1) своєю власною поведінкою вони створюють ситуації, які формують відповідну поведінку дітей; 2) вони слугують рольовими моделями для ідентифікації; 3) вони вибірково винагороджують, підкріплюючи відповідні дії [1, с. 43]. У такий спосіб формується, так би мовити, “сімейна” (“родинна”) правосвідомість, значну частину якої становлять імплементовані свідомістю у розуміння права етичні, моральні, релігійні норми, що залежно від типу правової системи держави (особливо це помітно на релігійних нормах), характеризується ставленням до об'єктивного юридичного права її суб'єктів, у такому випадку членів сім'ї.

Крім того, опираючись на явище референтності, спробуємо з'ясувати впливи на формування правосвідомості суб'єктів у зв'язку з їх входженням до певних соціальних груп, а також яким чином соціальні групи здатні впливати на осіб, які не входять до їхнього складу.

Референтність – це форма суб'єкт-суб'єкт-об'єктних відносин, яка виражає залежність суб'єкта від іншого індивіда і виступає як виборне відношення до нього в умовах завдань орієнтації в особистісно-значимому об'єкті. Під орієнтацією тут розуміють завдання сприйняти об'єкт, зрозуміти, оцінити, якимось чином поставитися до об'єкта. Задля встановлення своєї позиції індивід проявляє відповідне ставлення до іншого індивіда, наприклад, інтерес до його думки з приводу цього об'єкта. “Значимий інший” являється своєрідним дзеркалом, в якому відображається як сам індивід, так і світ, що його оточує. Ставлення до іншого є, таким чином, інструментальним актом, що обслуговує необхідність орієнтування в об'єкті [4, с. 119–120]. Перебуваючи в групі, особа сприймає оцінні характеристики права членів групи, тобто акумулює у свідомості правову атмосферу такої групи. Водночас, свої власні правові установки, що можуть вилитися у юридичні дії, вона аналізує на можливу реакцію з боку колективу.

Таким чином, ми проаналізували, в який спосіб явище референтності відбивається на правосвідомості членів усередині групи. Для того, щоб вийти за межі групи, тобто простежити вплив правосвідомості окремої групи на правосвідомість індивіда, який не є її членом, застосуємо поняття “референтна група”. Т. Ньюком так визначав поняття референтної групи: “Про других осіб говорять, що вони формують референтну групу для особистості, якщо на її установки завдає вплив мережа норм, які, на її думку, вона з ними розділяє” [4, с. 112]. До нормативних референтних груп Г. Келлі відніс усі групи, в яких “індивід має мотивацію досягнути чи закріпити схвалення”. Щоб забезпечити таке схвалення, індивіду доводиться погоджувати свої установки з тими, які, на його думку, виражають сутність поглядів членів групи [4, с. 113].

Формуючи свої погляди на право, індивід зіставляє їх із сприйняттям права референтної для нього групи. Це може бути громадська організація, політична партія, що висвітлюють свої позиції до законів та підзаконних актів, а також публічна правова поведінка їх членів. Моделюючи їхню поведінку у своїй свідомості, індивід не просто оцінює власну, з погляду членів групи, але й може наслідувати їх юридично значиму поведінку в повсякденному житті. У цьому полягає важливість формування колективної правосвідомості суб'єктів громадянського суспільства, а також працівників державних органів, оскільки їхня поведінка в правовій сфері може формувати “дзеркальне відображення правосвідомості” усього суспільства.

У процесі дослідження правосвідомості варто приділити увагу чинникам, що мають колективний (соціальний) характер та можуть негативно впливати на особу, щоб запобігти їхнім проявам у майбутньому.

Свого часу популярною теорією, на яку варто звернути нашу увагу, що зачіпає природу поведінки відхилення, являлася теорія “соціальної аномії” Р. Мертона. Мертон показав тісний зв'язок поведінки відхилення з соціальною структурою. Він писав: “Ми маємо намір передусім показати, як деякі соціальні структури завдають певного тиску на окремих членів суспільства,

направляючи їх скоріше на шлях непокори, аніж на шлях поведінки, відповідної з загальноприйнятими правилами”. Мертон виділяє п’ять можливих типів поведінки відхилення, що виникає як спосіб пристосування індивідів до умов їх ближчого соціального оточення: I – покора; II – інновація (оновлення); III – ритуалізм; IV – ретритизм (втеча від життя); V – заколот. Пристосування першого типу здійснюється шляхом підпорядкування індивіда цілям і засобам їх досягнення та трапляється, на думку Мертона, найчастіше, оскільки по-іншому, вважає Мертон, було б неможливо підтримувати стабільність та спадкоємність суспільства [5, с. 346]. Цілком вірогідно, тим самим ми погоджуємося з його позицією, що більшість людей усвідомлюють необхідність виконання правових норм, що супроводжується різними засобами впливу, зокрема і впроваджуючи заходи примусу. На підсвідомому рівні виникає розуміння необхідності їх виконання, оскільки воно породжує вимогу щодо виконання цих норм іншими особами, що, своєю чергою, захищає особу від посягань на її права іншими людьми.

Пристосування четвертого типу інновації виникає на базі конфліктів, викликаних невдачами у досягненні цілей. Вирішення конфліктів засновано тут на запереченні суспільних цінностей та досягнення цілей різною антисуспільною поведінкою [5, с. 346]. Такий стан речей, на нашу думку, формується в результаті деформації правосвідомості і зумовлений, зокрема, правовим нігілізмом. Водночас, тенденція може супроводжуватися частими невдачами під час використання усіх можливих правових засобів захисту інтересів чи реалізації поставлених цілей (звернення до компетентних органів, отримання освіти, прийняття на роботу тощо). У випадку незадоволення законними шляхами своїх благ, особа вимушено звертається до незаконних засобів вирішення соціального конфлікту. З часом у такої особи формується усвідомлення незахищеності нормами права, послідовно виливаючись у зневажливе до них ставлення. В цьому аспекті проглядається важливість підвищення рівня суспільної правосвідомості на всіх рівнях, щоб унеможливити тенденції розладу суспільства.

Ритуалізм протилежний інновації в тому аспекті, що цей тип пристосування здійснюється за рахунок відмови від цілей заради підпорядкування загальноприйнятим стандартам [5, с. 346–347]. Загроза полягає у тому, що сприймаючи правову реальність як певний непідвладний стандарт, втрачається “почуття” необхідності розвитку права, бажання збагатити його новими принципами чи нормами. Таке явище є особливо небезпечним, якщо воно проявляється на рівні правової ідеології та у суб’єктів законодавчої ініціативи.

Заколот припускає спробу введення нового соціального порядку на основі вивільнення від домінуючих стереотипів [5, с. 347]. У цьому випадку може виникнути загроза втрати історичності розвитку права, безпідставно позбавивши його ментального, традиційного складника, що призводить до втрати підтримки з боку нації загалом.

Мертон показує, як домінуючий вплив “стандартів успіху” призводить до поступового витіснення законних, однак, неефективних спроб досягнення успіху і до все більшого використання аморальних та злочинних засобів. Вимоги суспільства до особистості несумісні між собою, ведуть до формування психопатичної особистості, асоціальної поведінки чи екстремістської діяльності. Відсутність узгодження, координації цілей і засобів як факторів та елементів соціальної структури веде до аномії [5, с. 347]. Тому важливим інструментом, що дає змогу уникнути цих негативних проявів, виступає правове виховання та правова культура, що відбиваються на правосвідомості суспільства. Акцентуючи увагу суспільства на впровадженні заходів правового виховання, підвищенні рівня правової культури, правої свідомості, дасть змогу його представникам усвідомити основні правові цінності, без яких неможливий їхній соціальний розвиток.

Рівень правосвідомості завдає впливу на вибір цілі і засобів, розподіляючи бажання суб’єктів на правомірні та протиправні, сприяючи правильному формуванню уявлень про можливі результати використання суб’єктивних прав, дотримання і виконання обов’язків. В результаті правова свідомість сприяє формуванню звичок поведінки, які приводять до того, що соціально корисний варіант поведінки обирається суб’єктом майже автоматично. При цьому здатність до вибору правомірних цілей і засобів незалежно від ситуації забезпечує правосвідомість, яка характеризується правильним загальним уявленням щодо правомірного і протиправного, знанням вимог і заборон права, переконанням у необхідності їх беззаперечного дотримання та виконання [6, с. 93].

Дещо схожою негативною тенденцією до ритуалізму Р. Мертон, що може супроводжуватися “колективним навантаженням” особистості, виступає один з механізмів втечі від свободи Е. Фромма – механізм конформності автомата. Цей механізм становить собою спосіб подолання відчуження й самотності шляхом абсолютного підпорядкування соціальним нормам. Застосовуючи його, особа втрачає власну індивідуальність, стає такою, як усі, поводить себе так, як загальноприйнято. Внаслідок конформної поведінки особистість перетворюється на той психологічний тип, якого вимагає суспільство, стає такою, якою її хочуть бачити інші, втрачає себе. Е. Фромм вважав, що така втрата індивідуальності вкорінена в характер сучасних людей. Вони діють стереотипно, поділяють ті самі цінності, роблять кар’єру, думають і почувають відповідно до прийнятих норм. Однак існує можливість стати автономними й унікальними, не втрачаючи почуття єдності з іншими та суспільством, – це позитивна свобода. Щоб досягти позитивної свободи, треба проявляти спонтанну активність, діяти відповідно до власної природи, а не лише згідно з соціальними нормами та вимогами [7, с. 142]. У цьому контексті правосвідомість може проявляти себе як перспектива виходу з такої кризи особистості, формуючи в свідомості негативне ставлення до соціальних норм, які не здатні задовольнити інтереси особи чи обмежують прояв її свободи. Правосвідомість надає поштовх до дії, виходу з стану конформності, завдяки бажанню настання реального правового результату. Спільні інтереси, своєю чергою, мотивують до формування об’єднань “однодумців”, надаючи цій правосвідомості характеру колективної. Правосвідомість, формуючи правові установки та спонукаючи до юридично значимих дій, виступає ідейним джерелом, “реформатором” правового життя суспільства.

Висновки. Підсумовуючи викладене, зазначимо, що перебування особи в соціумі спричиняє на її свідомість “колективне навантаження” різних чинників, які виражаються соціальною неоднорідністю суспільства та впливають на її правовий розвиток. Тому впливу зазнає і правова свідомість як форма суспільної. До таких основних (оскільки перелік не є вичерпним) соціальних інституцій ми зарахуємо сім’ю, клас та культуру. При чому, уникнути особі їхнього впливу фактично нема можливості. За рахунок цього у її правосвідомості відображаються певні особливості, які притаманні представникам відповідного класу, культури чи членам сім’ї.

Своєю чергою, соціальні структури можуть впливати на поведінку особи, формуючи мотиваційні чинники і позитивно, тобто відповідно до приписів норм права, і негативно, у зв’язку з проявом деформації правової свідомості.

До негативних поряд з іншими, треба зарахувати загрозливу для розвитку особистості втрату індивідуальності, а також відсутність бажання досягнення цілей суто правовим шляхом. На цьому варто зосередити наукову діяльність, щоб якомога глибше дослідити причини їхнього виникнення, що дасть змогу сформулювати теоретично обґрунтовані способи та засоби для подолання таких причин.

1. Первин Л. *Психологія личности: теорія дослідження* / Л. Первин, О. Джон; пер. с англ. М. С. Жамкочьян; под ред. В. С. Магуна. – М. : Аспект Пресс, 2000. – 607 с. 2. *Проблеми правосвідомості особи* / С. С. Сливка, І. М. Ситар, О. М. Балинська, Т. З. Гарасимів. – Львів : Вид-во ЛьвДУВС, 2009. – 417 с. 3. Цимбалюк М. М. *Онтологічні основи теорії правосвідомості* / автор. дисер. на здобуття наук. ступеня д.ю.н. / М. М. Цимбалюк. – Київ. – 2009. – С. 36. 4. *Психологическая теория коллектива* / под ред. А. В. Петровського; Научно-исследовательский институт общей и педагогической психологии акад. пед. Наук СССР. – М. : Педагогика, 1979. – 240 с. 5. *Психологические проблемы социальной регуляции поведения* / отв. ред.: Е. В. Шорохова, М. И. Бобнева. – М. : Наука. – 1976. – С. 368. 6. Бреднева, В. С. *Уровни правосознания и юридическая деятельность: монография* / В. С. Бреднева. – Южно-Сахалинск: СахГУ, 2010. – 164 с. 7. Гордієнко В. *Психологія особистості в біографіях, подіях, портретах: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл.* / В. Гордієнко, Л. Копець. – К. : Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2007. – 304 с. – Бібліог.: с. 302–303.